

Аляксандр Далговський (Мінськ, Білорусь; Мюнхен, Німеччина)

ПРИМУСОВА ПРАЦЯ БІЛОРУСЬКИХ РОБІТНИКІВ
У СИСТЕМІ ВІЙСЬКОВОГО І ЦИВІЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ
НА ТЕРИТОРІЇ ОКУПОВАНОЇ БІЛОРУСІ
У 1941—1944 РР.*

У дослідженнях, присвячених використанню примусової праці на території окупованої Білорусі під час Другої світової війни, можна виділити низку проблем. Однією з найважливіших є та, що східно- і західноєвропейські історики, орієнтовані на усталену схему, аналізують лише генеральний комісаріат (далі — ГК) Білорусь. Інші частини країни, які перебували або під військовим управлінням, або входили до складу райхскомісаріату (далі — РК) Україна, ГК Литва або ж належали округу Белосток, пізніше приєднаному до Східної Пруссії, залишаються майже не дослідженими. Проте дані, одержані в результаті аналізу ГК Білорусь, екстраполюються на всю решту білоруських регіонів¹. На сьогодні відсутні також наукові роботи з порівняння двох найбільших структур управління окупованої території Білорусі: військової (тилова область групи армій «Центр») і цивільної (ГК Білорусь), з метою визначення особливостей використання ними примусової праці. Крім цього, в більшості наукових робіт досліджуються виключно остарбайтери і не знаходиться місця для вивчення регіонального використання примусової робочої сили, яка застосовувалася як за цивільного, так і за військового управління. У вирішенні всіх вищезазначених проблем можуть допомогти результати Міжнародного проекту збору документальних свідчень про долі людей, які залучалися до рабської та примусової праці², під час якого було проведено 40 інтерв'ю в різних регіонах Білорусі³.

У дослідженні «Білоруські остарбайтери»⁴ історію примусової праці було проаналізовано хронологічно на основі чотирьох вербувальних програм генерального уповноваженого з використання робочої сили (ГБА) Фріца Заукеля⁵. Ця робота має великий тематичний обсяг і містить значну кількість бібліографічних даних. Однак у цьому історико-аналітичному дослідженні відсутній порівняльний аналіз військових і цивільних структур і типу примусової праці регіонального використання. Автори досліджують виключно мобілізацію, положення білоруських остарбайтерів у Райху і їх репатріацію. Проте це аналітичне дослідження стало важливим кроком для білоруської науки в розумінні ролі примусової праці білоруського населення в Другій світовій війні.

Важливе значення для написання цієї роботи мали чотири німецькі публікації: «Іноземні робітники. Політика і практика застосування іноземців у військовій економіці Третього Райху» Ульріха Герберта⁶; «Будні позаду фронту. Окупація, колабо-

* Переклад з російської В. Ф. Максименка.

рація й опір в Білорусі 1941–1944» Бернгарда Кіарі⁷, в якій досліджується життя мирного населення під німецьким цивільним управлінням на території Білорусі; «Калькульовані смерті» Кристіана Герлаха⁸, в якій автор дав багатоплановий аналіз окупації території Білорусі під час Другої світової війни; а також «“Людський матеріал”: німецькі солдати на Східному фронті» Кристофа Раса⁹, який дослідив примусову працю на дивізійному рівні. Усі ці книги містять важливу інформацію щодо різних аспектів примусової роботи як у Третьюму Райху, так і на окупованій території Білорусі. Першим ученим, що визначив проблему аналізу білоруських регіонів різних форм управління й дослідив застосування примусової робочої сили для регіональних потреб, був Кристіан Герлах.

У 2002 р. у Росії було перевидано книгу Павла Поляна «Жертви двох диктатур»¹⁰. Як і у згаданому вище білоруському дослідженні, Полян проаналізував примусову працю остарбайтерів в німецькому Райху на основі чотирьох програм Заукеля. Хоча автор і розглядає працю радянських військовополонених, примусовій праці на регіональному рівні він не приділяє належної уваги. Книга «Жертви двох диктатур» має також дві важливі частини, в яких автор досліджує репатріацію і проблеми компенсаційних виплат примусовим робітникам, вивезеним під час Другої світової війни до Третьюго Райху.

Необхідно, на наш погляд, на початку цієї роботи дати визначення понять «примусова праця» і «остарбайтер». Нове і ґрунтовне визначення «примусової праці» було сформульоване австрійською історичною комісією: «Про примусову працю може йтися тоді, коли зовнішньоекономічний примус був вирішальним чинником для роботи людини, незалежно від її професії і здібностей, а тільки залежно від її (національного, етнічного, релігійного) походження; про примусову працю можна також говорити у тому випадку, коли були створені дискримінаційні з погляду трудового права умови, за якими одна певна група людей притягувалася до роботи й покарання. Йдеться про людей, потерпілих від націонал-соціалістичної політики, переслідуваних за расистськими та/або політичними причинами і/або тих, хто зазнали різних видів примусу»¹¹. Поняття «остарбайтер» було сформульоване націонал-соціалістичною адміністрацією: «Остарбайтерами є робітники не-німецької національності, яких рекрутували в райхскомісаріаті Україна, генеральному комісаріаті Білорусь, в областях, розташованих східніше за ці комісаріати і колишні держави Латвія й Естонія, та вивезли після окупації вермахтом на роботу до Третьюго Райху, включаючи протекторат Богемія й Моравія»¹². Радянська сторона трактувала це поняття ширше. Вона зараховувала до остарбайтерів людей, вивезених з областей, приєднаних до Радянського Союзу за пактом Ріббентропа-Молотова, біженців-колаборантів з їх сім'ями, що відступили разом із вермахтом, а також [окремих] представників першої російської еміграційної хвилі, спричиненої Жовтневою революцією¹³.

Ми ж сконцентруємо нашу увагу на двох системах управління, які здійснювали політику примусової праці, а саме: військовій (на прикладі тилової зони групи армій «Центр») і цивільній (на прикладі ГК Білорусь), і визначимо як мету дослідження примусової праці регіонального значення і методів вербування німецьким окупаційним

апаратом остарбайтерів у цих системах управління. Перевезення і становище остарбайтерів у Німеччині розглядатися не будуть, оскільки останнім часом було опубліковано низку робіт, у яких детально досліджуються ці проблеми ¹⁴.

На основі аналізу проведених інтерв'ю, а також [інших] першоджерел, зібраних під час проекту, буде дана відповідь на такі питання. Як запроваджувало військове і цивільне управління політику застосування примусової робочої сили? Які методи примусового вербування білоруського населення були характерні для військового, а які — для цивільного управління? Чи можна на основі одержаних відомостей говорити про різні форми примусової праці?

На початку липня 1941 р. в східній частині Білорусі вермахт створив тилу зону групи армій «Центр». До середини 1943 р. ця зона охоплювала 107 550 кв. км, тобто приблизно половину всієї території країни.

Райхскомісаріат Остланд і тилова область групи армій «Центр» станом на 1.5.1942 р. ¹⁵

Командував тиловою зоною до початку липня 1943 р. генерал Макс фон Шенкендорф. Його наступником аж до відступу вермахту восени 1943 р. був генерал Людвіг Кюблер. Фон Шенкендорф, підкоряючись головнокомандувачу групи армій «Центр», управляв тиловою зоною за допомогою охоронних дивізій, спираючись на мережу польових і місцевих комендатур¹⁶.

Управління економікою тилової зони здійснював економічний штаб «Ост» (Wirtschaftsstab Ost)¹⁷ при командуванні вермахту, який створив в армійському тилу господарську інспекцію «Центр» (Wirtschaftsinspektion Mitte). Ця інспекція складалась, у свою чергу, з господарських команд, які мали в 1942 р. в своєму підпорядкуванні від трьох до п'яти бірж праці. У 1943 р. в кожному районі на окупованій території Білорусі був створений також філіал біржі праці. У середньому компетенція біржі праці поширювалася на площу від 6000 до 9000 кв. км. У господарській інспекції «Центр» працювало наприкінці 1941 р. 47 співробітників. До середини 1943 р. їх кількість зросла до 166 осіб¹⁸.

Так, одним із співробітників економічного апарату тилової зони групи армій «Центр» був полковник Гайнц Гайнріх Клозе, уродженець міста Базель. Гайнц Клозе очолював з листопада 1941 до січня 1943 р. господарську команду міста Орші, з січня 1943 р. був керівником господарської команди № 208 у Бобруйську. Паралельно він управляв господарством 9-ї армії. Штаб команди № 208 підпорядковувався командирові 9-ї армії і водночас у вирішенні економічних питань господарської інспекції «Центр», резиденція якої розміщувалася спочатку в Борисові, пізніше в Мінську. Виходячи з цих структурних особливостей економічного устрою окупованих територій, можна говорити про тісну співпрацю військових і економічних структур. Штаб господарської команди № 208 розподіляв накази, які надходили від командування 9-ї армії й інспекції «Центр», восьми господарським командам, що займалися сільським господарством, промисловістю, розподілом трудового персоналу тощо, і контролював їх виконання¹⁹. Створення тилової зони переслідувало такі цілі: забезпечення безперебійного постачання фронту продуктами харчування²⁰; економічну експлуатацію окупованих територій і рекрутування трудових ресурсів для локальних цілей, а з кінця 1941 — початку 1942 р. також для потреб району.

Примусова праця регіонального характеру мала місце в перші місяці війни задовго до наказів з рекрутування остарбайтерів. Улітку 1941 р. все єврейське населення окупованих територій було схоплене і пройшло селекцію, під час якої були дібрані робітники для рабської праці. Їхніх родичів, які були непридатні для трудового використання, було знищено. На території тилової зони групи армій «Центр» відбувалися страшні злочини. Володимир Семенович Свердлов (див. список інформантів) розповідав, що за два дні до початку війни — на той момент йому було 10 років — батьки відправили його на оздоровлення в санаторій Глечика Осиповицького району. Після окупації німецькими військами Білорусі єврейські діти цього санаторію були відібрані та розміщені окремо від решти дітей. З вересня й до початку жовтня вони залучалися до примусових сільськогосподарських робіт

на полях, прилеглих до колишнього оздоровчого табору. Узимку 1941–1942 рр. від холоду, голоду й хвороб померло понад 50 дітей. У квітні 1942 р. залишилося всього 82 єврейські дитини, серед них 15 малюків у віці від 1 до 3 років. Усі вони були вивезені в найближчий ліс і там розстріляні. Дорогою до лісу Володимиру Свердлову вдалося втекти²¹. Переслідування, примусову працю і знищення пройшли також білоруські цигани.

До примусової праці на території окупованої Білорусі притягувалися і радянські військовополонені²². Ті з них, хто був в змозі працювати, мали невеликий шанс залишитися живими. Білоруське цивільне населення також було рекрутоване й притягнуте до примусових робіт частинами вермахту²³.

«Кожна структура вермахту, кожна місцева інстанція набрала, таким чином, собі робітників, <...> кожна частина має своїх слюсарів, електриків, кочегарів, пічників, каменярів і т.д. <...>»²⁴. Цивільне населення, військовополонені розбирали руїни, будували та відновлювали дороги.

Людмила Василівна Ворганова (див. список інформантів) розповідала про те, як у Смоленській області дітей примушували взимку розчищати дороги:

«У нас был староста в деревне и приходил. И говорил, что давай-ка детей, немцы там сказали, что набрать это туда, это туда. В деревне вычищали, а из деревни они вывозили снег, а вот между деревнями, это вот мы все расчищали».

Такий вид роботи був характерний для всіх білоруських регіонів, які перебували як під військовим, так і під цивільним управлінням.

Необхідно підкреслити, що в період з літа 1941 до зими 1942 р. на окупованих територіях панувало безробіття, і навіть примусова робота розглядалася багатьма людьми як шанс на виживання. Ситуація з робочою силою змінилася радикально восени 1942 р. Німецька окупаційна влада заявила про «гострий брак»²⁵ людей, частково спричинений роботою так званих комісій Заукеля²⁶. Ці комісії бажали одержати кращих робітників для відправки до Німеччини, що часто йшло врозріз з інтересами вермахту, який не хотів втрачати «своїх» робітників. На жаль, нами було знайдено мало людей, що примусово працювали в 1941–1942 рр. в тилівій зоні, і/або депортованих із неї до Райху. Більшість опитаних була рекрутована в 1943–1944 рр.

Примусова праця в тилівій зоні під час окупації мала велике значення. Особливо чітко це можна простежити під час відступу німецьких військ у 1943–1944 рр. До кінця 1943 р. застосування примусової робочої сили вперше за єдиною системою було врегульовано для військ групи армій «Центр». Було створено так звані «цивільні трудові загони» («Zivilarbeitsdienstabteilungen»), які використовувалися на будівництві доріг, оборонних споруд, заготівлі лісу, торфорозробках тощо. Метою цієї акції був добір працездатного цивільного населення, розміщення його в таборах і використання для потреб вермахту²⁷.

Володимир Порфирійович Шакутін (див. список інформантів) разом зі своїми друзями був заарештований в жовтні 1943 р. офіцером і двома солдатами вермахту і відправлений до трудового табору в Орехах²⁸. У цьому таборі він працював ночами

на будівництві оборонних споруд. Окрім цього, Володимир Шакутін був задіяний у похоронній команді. Він розказував:

«Я попал в похоронную команду. Привлекали хоронить немцев, очень много битых было. И каждую ночь их привозили, складировали на опушке леса, а в деревне Брухово было кладбище на поле. Наша задача была вырыть яму, и солдат, и нас тоже привлекли таскать».

На початку січня 1944 р. в'язні табору Орехи були вивезені до Вітебська в табір, розташований на території 5-го залізничного полку²⁹.

Володимир Порфірійович:

«А нас с того лагеря бросали под Витебск, там самая укрепленная оборона была, и ночью восстанавливали оборонительное сооружение, проволочное ограждение, затем траншеи, разрушенные артиллерией, дзоты, и рыли новые траншеи в ночное время».

Приблизно за три місяці Володимир Порфірійович разом з іншими робітниками був знову переміщений у інше село, де вони продовжували рити окопи. 22 червня 1944 р. Володимир Шакутіну вдалося втекти. Таким же чином до примусових робіт були притягнуті тисячі цивільних людей. Леонід Юхимович Пранота (див. список інформантів) повідомив, що взимку 1944 р. всі мешканці села Воевичі були депортовані до трудового табору у Бобруйськ, де їх щодня вивозили на будівництво оборонних споруд.

Господарській команді № 208, яка діяла в районі Бобруйська, також підпорядковувалися численні трудові табори. Наприклад, відділ команди № 208, що відповідав за лісництво, мав у своєму розпорядженні чотири табори, в яких працювало близько чотирьох тисяч примусових робітників. Один з таборів розташовувався в Бобруйську, два інших — на північний захід від міста та в Жлобіному. Ув'язнені заготовлювали будівельний матеріал для оборонних споруд. Цивільне населення жило в землянках, обнесених колючим дротом. Охорону здійснював 460-й або 468-й охоронний батальйон, що перебував у розпорядженні господарської команди № 208. Харчування й умови життя в таборах були виключно поганими. Ув'язнені одержували двічі на день суп із хлібом, працюючи по дев'ять годин³⁰.

Створення «цивільних трудових загонів» позначило початок нового періоду у використанні примусової праці на території тилової зони групи армій «Центр», під час якого насильство військових структур стосовно цивільного населення значно зросло. При цьому цікавим є той факт, що така акція зі створення трудових загонів була проведена лише групою армій «Центр»³¹.

За аналогією з критеріями, розробленими Марком Шпюрером для примусових робітників, експлуатованих у Третьому Райху³², можна виділити категорії примусової робочої сили регіонального застосування:

— примусові робітники для локальної праці, які притягувалися військовими структурами на короткочасні, не постійні роботи; їх смертність була нормальною або трохи підвищеною. Вони працювали на розчищенні й будівництві доріг, копали окопи, розбирали завали, збирали врожай тощо;

— примусові робітники для локальної праці, які працювали на військові структури, не мали практично жодної можливості впливати на умови свого життя і роботи; їх смертність була вища за середньостатистичну. Вони були задіяні в трудових виховних таборах, на будівництвах організації Тодт, в «цивільних трудових загонах» на великих промислових об'єктах, таких як підприємства з торфовидобутку, вирубування лісу тощо;

— примусові робітники для локальної праці, які працювали на військові структури, не могли впливати на умови свого життя і роботи; їх смертність була вкрай висока. Це стосується єврейського населення, циганів і радянських військовополонених;

— примусові робітники, які пройшли два або навіть три види вищеназваних робіт.

З кінця 90-х років з'явилася низка досліджень з мобілізації, перевезення й роботи оstarбайтерів у Третьому Райху. Важливим імпульсом для цього стала виплата фондом «Пам'ять. Відповідальність. Майбутнє» компенсацій в'язням націонал-соціалізму³³.

Вербування трудових сил на території тилової зони групи армій «Центр» почалося в грудні 1941 р. і відбувалося паралельно до рекрутування робочої сили в ГК Білорусь. На початку 1942 р. було створено управління генерального уповноваженого з використання робочої сили під керівництвом тюринського гауляйтера Фріца Заукеля, яке мало на меті ліквідацію кризи на німецькому ринку праці³⁴. З розробкою й реалізацією так званих чотирьох програм Заукеля кількість людей, депортованих на роботи до Третього Райху, значно зросла³⁵. Військові структури тилової зони ще до ухвалення цих програм мали багатий досвід набору примусових робітників для власних потреб. Ними були здійснені численні «пілотні проекти», які мали на меті рекрутувати робітників, ліквідувати безробіття, яке панувало в перші місяці війни, а також розв'язати продовольчі проблеми. У зв'язку з цим не дивним є те, як швидко, часто на свій розсуд, а не як того вимагали в Третьому Райху, розв'язувалися ці завдання. Коли Східне міністерство замовляло сільсько-господарських робітників, економічна команда міста Вітебська посилала міське населення з таким супроводом: «Перший транспорт з російськими робітниками був відправлений цього місяця до Райху. Незабаром прослідують нові. Вивезення великої кількості непотрібних ідців щотижня і передача їх для корисної трудової діяльності сприятливо позначиться на проблемі продовольчого забезпечення цивільного населення»³⁶. Багатьох із депортованого цивільного населення зараховували до добровольців, хоча часто ця «добра воля» була викликана голодом і безробіттям. Виїзд на роботу до Райху розглядався мирними громадянами як один з небагатьох шансів на виживання.

Ще влітку 1942 р. економічний штаб «Ост» дійшов висновку, що мобілізація трудових сил в тилі зони групи армій «Центр» можлива лише із застосуванням насильства³⁷. На початку листопада 1942 р. райхсфюрер СС Гайнріх Гімлер видав наказ про відправку людей, схоплених у ході каральних операцій, на роботу до Німеччини. Це розпорядження відкрило нові можливості для мобілізації робітників

на примусові роботи. Незабаром саме каральні операції проводилися головним чином з метою набору робочої сили.

Полковник Клозе, перебуваючи в радянському полоні, повідомив на допиті 10.03.1949 р., що розпорядження про проведення каральних операцій проти партизан надходили від командира тилу 9-ї армії генерала Бернхарда. У цих операціях брали участь охоронні дивізії спільно зі співробітниками господарської команди № 208. Загалом за період з листопада до грудня 1943 р. і з березня до травня 1944 р. в районі Бобруйська було проведено шість операцій, в ході яких було схоплено і відправлено на роботи до Райху понад 1000 цивільних осіб³⁸.

Багато нових «ідей та ініціатив» було розроблено і запропоновано групою армій «Центр». Наприклад, господарська інспекція «Центр» на початку березня 1942 р. почала, незважаючи на заборону з Берліна, рекрутувати для робіт у Німеччині дітей молодше 15 років³⁹. А в додатку 4 до особливої директиви головнокомандувача групи армій «Центр» щодо доставки остарбайтерів до Райху від 9.07.1943 р. можна знайти такий запис: «Головнокомандувач домагатиметься скасування ухвали, за якою вагітні жінки звільняються від роботи в Райху, з метою уникнути надалі їх ухилення від робіт»⁴⁰.

Під час проекту були опитані люди, що пройшли два з вищеназваних типи примусової праці, працюючи спочатку в тилівій зоні, а пізніше — остарбайтерами в Райху. Так, Микола Адамович Туров (див. список інформантів), заарештований 5.01.1944 р., з січня до лютого 1944 р. працював у Жовтневому районі Гомельської області. Він розповідав:

«<...> Спочатку вони повезли где-то сюди в Октябрьський район, тут уже стояла, тут где-то лінія фронту була, это уже в 44-ом году было, вот что, туда повезли нас, но окопы мы не копали, вот что, а дороги вроде они мостили, там же болота такие, так валили лес, настлы вроде стлали, это было».

Пізніше Микола Туров був вивезений до табору у місті Бобруйськ, з якого він був направлений на роботи до Реклінгхаузена:

«Завезли нас в Западную Германию, Рурский бассейн, Вестфалия или как там называется, там шахты были, вот что, ну, и завезли нас в шахту, вот. В лагерь тоже, значит, посадили, нас было в лагере было, ну, там уже были и старые, которые раньше, которых привезли, особенно много было с Украины этих шахтеров, понимаете, ну а я какой шахтер, я пугу знал и плуг добра, что научился трохи, всё».

Жорстокість військового управління окупованих територій не знала меж. У березні 1944 р. 9-ю армією групи армій «Центр» було депортовано близько 50 000 цивільних, так званих «непотрібних їдців», у табори смерті. Під час цієї операції були відібрані тисячі людей для робіт як на потреби вермахту, так і для трудового використання в Райху. Їхні родичі, люди похилого віку, жінки з дітьми і хворі на тиф були відправлені до табірної комплексу біля Озаричів, розташованого поблизу лінії фронту. Незабаром після відступу німецьких військ табір був звільнений радянськими військами⁴¹.

Свідченням того, що при селекції мирного населення нехтувалися родинні зв'язки, може служити доля сім'ї Матрьони Кирилівни Кошевенко (див. список

інформантів). 22 січня 1944 р. в ході каральної операції був знищений табір в лісі, де жила Матрьона Кошевенко зі своєю сім'єю. Її батько був розстріляний як партизан, сестра депортована до Райху, а Матрьона Кирилівна відправлена до дитячого табору в Скоборівці. У цей же час її тітка працювала примусово на потреби вермахту в Кошевичах. Попри те, що ці події трапилися в ГК Білорусь, слід відзначити, що на той час в ході відступу німецьких військ відбувалося злиття цивільних структур із військовими, при цьому військові відігравали визначальну роль в управлінні окупованими територіями.

Проаналізувавши методи рекрутування цивільного населення в тилівій зоні на основі інтерв'ю, бачимо відмінність між 1943 і 1944 рр., а саме: якщо 1943 р. домінували акції, які проводилися місцевою поліцією, а також каральні операції, то 1944 р. (у східних областях Білорусі наприкінці 1943) значно більша кількість примусової робочої сили рекрутувалася під час відступу вермахту⁴².

Узагальнюючи все вищесказане, можна говорити про існування на території тилової групи армій «Центр» трьох типів «трудових ресурсів»: єврейська рабська сила, трудова сила для регіонального застосування, робітники, призначені для відправки в Третій Райх, тобто майбутні остарбайтери. Примусові робітники регіонального застосування виконували для військових структур найважливішу роботу, що було наслідком локального егоїзму, на основі якого виникла конкуренція між вермахтом і комісіями Заукеля. Безперечним є те, що інтенсифікація набору трудових сил була визначена і реалізована під керівництвом генерального уповноваженого з використання робочої сили Фріца Заукеля. При цьому керівництво вермахту повністю підтримувало ці плани. Більше того, воно самостійно розробило і запропонувало численні заходи з рекрутування і депортації білоруських громадян, що також сприяло швидкому зростанню кількості примусових робітників⁴³.

У часи окупації, яка супроводжувалася економічною експлуатацією захоплених територій, проявився типовий для Третього Райху хаос установ, уповноважених і конкуруючих цивільних і військових відомств. Формування цивільного управління на зайнятих територіях Радянського Союзу почалося зі значним запізненням, спричиненим прагненням вермахту створити на окупованих територіях тільки військове управління. Гітлер, однак, вирішив по-іншому. 17 липня 1941 р. він призначив Альфреда Розенберга райхсміністром захоплених східних областей. Так зване Східне міністерство почало впроваджувати цивільне управління з того, що поділило окуповані території Радянського Союзу на райхскомісаріати. Спочатку передбачалося створення чотирьох райхскомісаріатів. Насправді було створено лише райхскомісаріат Остланд і райхскомісаріат Україна. Територія Білорусі підлягала цивільному управлінню та була поділена між двома комісаріатами. Велика її частина була передана РК Остланд, яким керував Гайнріх Лозе, невелика смужка на півдні приєднана до РК Україна. Райхскомісаріати ділилися на генеральні комісаріати, а ці, в свою чергу, — на районні комісаріати⁴⁴. Найбільша частина території Білорусі входила до складу ГК Білорусь, яким ке-

рував Вільгельм Кубе. Після його загібелі в результаті партызанскай операцыі у вересні 1943 р. яго змянів Курт фон Готтберг, што очолюваў до гэтага СС і поліцыю на акупаваных тэрыторыях, зайнятых групой арміі «Цэнтр». ГК Білорусь уключав такі раённі камісарыты: Барановічы, Борысів, Глыбоке, Ганцевічы, Ліда, Новогрудок, Слонім, Вілейка і аокремо раён Мінска. На пачатку 1944 р. ГК Білорусь было перададзена Кобрынскіі, Пінскіі і Брэстскіі раёны, што перабывалі до гэтага у складзе РК Украіна⁴⁵.

Улітку 1941 р. былі уведзены першыі распарадкавання, што рэгулявалі застосування прымусовай рабочай сілы на акупаваных тэрыторыях, а самае «трудовайі прымус» для еўрэйскага насельнення і «трудовайі абав'язок» для рэшты нацыянальнасцей. Ці новавведзеныі супроводжваліся заходамі залякування аж до страты, якіі павінны былі, сваёю чаргоу, спрыяты швядкій мабілізацыі трудовайі сілы⁴⁶. У ГК Білорусь еўрэйскае насельнення было пддане, як і в тыловій зонеі групы арміі «Цэнтр», селекцыі, рабскай працы і знішчэнню.

Міхайло Гершенавіч Гордон (дыв. спісок інфармантв) распавдаваў у сваёму інтэрв'ю про те, як в серпні 1941 р. в місті Мяделі было створене гето. Чоловікі, серед яких був його батько і дядько, ходили щодня на будівництво дороги. В один з таких днів після завершення робіт чоловіки-евреї були відокремлені від інших примусових робітнікв з Познані та розстріляні. Батькові Міхайла Гершенавіча вдалося сховатися серед польскіх робітнікв і таким чыном уникнуты розстрілу. Прыблізно чотыры тыжні він ховаваўся в лісі, потім жыв у родычів у Долгіново. У вересні він повернуўся додому, до сваёй сім'і. З вересня 1941 р. Міхайло Гордон працаваў зі сваім батьком за распарадкаваннямі юденрату (Judenrat — «еврэйска рада» — орган самавядування в гето) в сільскаму господарстві. Вони орали землю, збіралы та сортувалы картоплю. Маты Міхайла Гершенавіча прыбірала будівлю жандармеріі. Далі він пвддаваў:

«Ну и мы в один день, 20 сентября, ночью, ушли к партизанам в лес. Жили в лесу. А тех, кто остался — больные, старые, те, кто не могли уйти, — их через день вывели здесь, около Мяделя, 1,5 километра здесь, около озера, и расстреляли. Там 60 человек, а трудоспособных там человек 40, там сапожники были, портные, там печники, там ремесленники, их еще оставили в гетто, с тем, чтобы они выполняли определённые работы по обслуживанию вот немецкой жандармерии. <...> но нас постигла тоже неудача, мы месяц жили здесь на болоте, в лесу, а потом, значит, партизаны переправляли группы евреев через линию фронта, кто мог так это двигаться, более способны были переходы делать, потому что двигались только ночью и пешком. Вот, значит, одну группу отправили раньше в сентябре, а нас собрали тоже человек свыше 50, наверное, в том числе и наша семья: я, отец, мать и брат меньший, ему было 8 лет. Тоже нас партизаны вели на восток, чтоб нас переправить через линию фронта, мы дошли здесь до реки Виляя, в районе деревни Каменно — это Вилейского района, там мы ночью через реку переправились и остановились. Стало уже расцветать, значит, мы остановились в лесу, чтобы пересидеть день, а ночью двинуться дальше. Ну и в деревни там нашёлся солтыс — предатель, он сообщил немцам в Долгиново, ну и те собрались на

трёх машинах, там немцы, полицейские окружили этот лес, где мы сидели, ну и стали там уничтожать, ну вот там погибли мои родители и брат, а мне удалось вырваться».

У перші місяці війни для територій, що пізніше перейшли під цивільне управління, була типовою праця локального характеру. Цивільне населення розчищало завали, відновлювало дороги, збирало врожай. Табір поблизу Дроздів у Мінській області був побудований уже наприкінці червня 1941 р. У ньому містилися військовополонені й цивільні у віці від 15 до 60 років, загалом близько 30 000 чоловік. З кінця липня частина військовополонених спільно з цивільними працювали над будівництвом і відновленням доріг. Інші були переведені в шталаг № 352 (Stammlager — стаціонарний табір для військовополонених)⁴⁷. Масштаби цієї роботи навряд чи можна оцінити. В ході проекту ми знайшли й опитали лише декількох осіб, що працювали в 1941–1942 рр. примусово.

Зі створенням ГК Білорусь почався новий період використання примусової праці цивільним управлінням, для якого із самого початку було важливо організувати цілеспрямований і планомірний розподіл трудових сил. З цією метою була створена мережа бірж праці, формування якої було повністю завершено до початку 1942 р. Так, на території, що перебувала під цивільним управлінням, біржі праці працювали в таких великих містах, як Мінськ, Слонім, Барановичі і т. д.⁴⁸ Невдовзі після створення бірж праці з'явилися нові трудові табори. За приклад може правити табір в селі Колдичево, Барановичівського району, побудований у березні 1942 р. Ув'язнені цього табору працювали на торфорозробках⁴⁹.

Важливою особливістю бірж праці як в ГК Білорусь, так і в тиловій зоні групи армій «Центр» було те, що вони не мали виконавчих органів, які підпорядковувалися районним управам під керівництвом бургомістрів. Замовлення на робочу силу надходили з бірж праці, бургомістри ж, своєю чергою, за допомогою білоруської поліції⁵⁰ набирали і доставляли цивільних людей в табори⁵¹. При цьому поліцією часто застосовувалося насильство над рекрутованими, що підтверджується багатьма інтерв'ю проекту збору документальних свідчень про долі людей, які залучалися до рабської та примусової праці. Усе вищесказане дає можливість стверджувати, що білоруський персонал відіграв значну роль у селекції, доправленні й охороні своїх же співгромадян для використання їх як для регіональних робіт, так і для відправки до Третього Райху.

Робітників ГК Білорусь, як і тилової області групи армій «Центр», можна поділити на чотири ідентичні групи⁵².

Особливість ГК Білорусь полягала в залученні цивільним управлінням для вирішення проблем набору трудових сил з метою їх подальшої відправки в Третій Райх місцевих колаборантів — Білоруської народної самопомоги (БНС)⁵³. Іван Єрмаченко, що очолював БНС, висунув вимогу, згідно з якою кожен район мав до 28 листопада 1942 р. надати список як мінімум зі 120 потенційних робітників. Заздалегідь регіональне відділення БНС розіслало їм два види бланків-повісток, одна з яких мала на меті відправку робітників до Німеччини. Незабаром після цього окружні управи БНС були зобов'язані надати біржам праці вже по 1000 чоловік для направ-

лення на роботу в Райх⁵⁴. Процес рекрутування здійснювався за безпосередньої участю співробітників БНС спільно з жандармерією⁵⁵. У березні 1943 р. на ім'я Івана Єрмаченка почали надходити звіти від районних керівників, які свідчили про невиконання поставленого завдання і провал акції⁵⁶.

Як і у випадку з оstarбайтерами, що рекрутувалися в тилівій зоні, більшість опитаних під час проекту людей була вивезена з ГК Білорусь на роботи до Німеччини в 1943–1944 рр. Усіх оstarбайтерів можна поділити на чотири групи:

- ті, що працювали в сільському господарстві⁵⁷;
- ті, що працювали в промисловості⁵⁸;
- ті, що працювали в концентраційних і подібних таборах;
- ті, які пройшли два або навіть три види вищеназваних робіт.

Аналіз інтерв'ю, проведених з людьми, що були рекрутовані в ГК Білорусь, свідчить про те, що в 1943 — на початку 1944 р. більшість опитаних була схоплена під час поліцейських облав або ж каральних операцій⁵⁹, які часто проводилися за тісної взаємодії цивільних і військових структур. Для завершального періоду окупації також був характерним набір трудових сил в ході тотальної евакуації. Звичайно ж, це були не єдині методи в арсеналі цивільного управління. Окупаційний режим мобілізував цілі вікові групи, прочісував промислові райони, відправляв ув'язнених на роботи до Райху або ж застосовував один з найпростіших, але надійних методів примусової мобілізації — штампування паспортів. Приклади ефективності цього методу можна знайти в звіті за 20.06–23.06.1943 р. з рекрутування робочої сили в Мстичах: «<...> Щоб досягти потрібних показників, я застосував кращий на даний момент метод, а саме штампування паспортів. У результаті цього бути перевірено <...> 2221 чоловік, 307 з них були відправлені на роботи до Райху»⁶⁰.

Софія Броніславівна Турчинська (див. список інформантів) розказувала про молодь, яка була зобов'язана в травні 1943 р. з'явитися до районного центру для проставляння штампів у паспортах. Вона була серед тих, хто прийшов до Городища, була там одразу ж заарештована та доставлена до збірного табору поблизу залізничного вокзалу міста Барановичі з метою подальшої відправки на примусові роботи до Німеччини. Софія Турчинська:

«И тогда как они нас забирали? Подходишь к столу — полицаи немецкие и немцы, приходишь к столу, и тебе сразу за плечы и в помещение. Документы забирают, паспорт и все. Всех они в одно время так сделали. И Новая Мышь, и Сталавичы, и Городище — в одно время. Загоняли нас в помещение, потом оттуда везли в Барановичи в тюрьму».

Проект ГК Білорусь розвалився влітку 1944 р. Спроба цивільного управління балансувати між інтересами військових і комісії Заукеля, і при цьому враховувати власні потреби в робочій силі, призвела до тяжких політичних і військових наслідків. Про це яскраво свідчить розпорядження райхсміністра окупованих східних територій Альфреда Розенберга від 5 травня 1944 р., направлене райхс-комісарові Остланду Гайнріху Лозе і генеральному комісарові Білорусі Курту фон Готтбергу про неприпустимість примусових методів вербування робочої сили:

«Як я вже неодноразово відзначав у своїх указах, вербування робочої сили на роботи до Німеччини є першочерговим завданням усіх закладів, які займаються цією справою. У минулому, проте, при проведенні цієї роботи іноді [!] застосовувалися методи, що призводили до тяжких політичних наслідків. Унаслідок недостатньої пропагандистської підготовки тисячі із завербованих через страх перед примусовим виселенням тікали або зістрибували на ходу з вагонів і приєднувалися до банд. Бандитська обстановка, завдяки таким методам вербування робітників, значно зросла...»⁶¹ Це розпорядження підкреслює безпорадність і нежиттєздатність цивільного управління ГК Білорусь, оскільки вже улітку 1942 р. добровільне вербування за рідкісними винятками було замінено насильницькими методами мобілізації.

У 1941–1944 рр. на території Білорусі функціонували дві форми управління — військове і цивільне, які використовували три види «трудових ресурсів»: єврейська рабська сила, робоча сила регіонального застосування і остарбайтери. Різниця між регіональними робітниками і остарбайтерами полягала у введеному Марком Шпюрером понятті «близькість до батьківщини», під яким слід розуміти мізерні шанси іноземних робітників у Третьюму Райху через географічну віддаленість від батьківщини, мовний бар'єр тощо вплинути на умови своєї експлуатації⁶². Наприклад, Володимир Порфірійович Шакутін розповідав про те, як родичі з довколишніх сіл приносили йому їжу в табір:

«<...> мы еще здоровые были, потому что в Орехах нам недалеко было, нам приносили продовольствие, подкармливали».

Існував також гібрид двох форм, коли люди, попрацювавши на військовій або ж цивільній структурі, були потім відправлені на роботи до Німеччини.

Створення інстанції генерального уповноваженого з використання робочої сили під керівництвом Фріца Заукеля 1942 р. значно загострило конкуренцію між військовим і цивільним управліннями та вербувальними комісіями Заукеля. Реагуючи на цю нову ситуацію, кожне з управлінь намагалося розв'язати по-своєму проблему браку робочих рук. Військові, керовані стратегічними інтересами, розробляли власні проекти з мобілізації робітників. Цивільні структури вбачали рішення проблеми в допомозі колабораційних організацій, маневруючи при цьому між інтересами військових і комісій Заукеля. І ті, й інші проводили спільні каральні операції з метою набору примусової робочої сили, обмінювалися досвідом. Аналіз інтерв'ю свідчить, що в своєму сприйнятті опитані не роблять різниці між військовим і цивільним управліннями. Цей факт підтверджує припущення, що обидві структури використовували подібні методи рекрутування робітників, а також те, що виконавчі органи — вербувальні комісії, біржі праці, поліція і вермахт — були в обох областях однакові.

Військові з перших місяців окупації мобілізували велику кількість примусової робочої сили як для себе, так і для відправки до Німеччини. У 1942 р. з області господарської інспекції «Центр» було депортовано до Третьюму Райху 114 706, з ГК Білорусь — 32 000, 1943 р. відповідно 91 195 і близько 60 000 остарбайтерів. Найви-

ших показників досягли військові в період з січня до літа 1944 р., коли під час тотальної евакуації й мобілізації, спричиненої відступом вермахту, було відправлено до Німеччини 137 864 особи. Для порівняння: за цей же період часу з ГК Білорусь було вивезено 24 000 робітників. Загалом військові мали на своєму рахунку 343 765 остарбайтерів, вивезених з області господарської інспекції «Центр»⁶³, цивільне управління — 116 082⁶⁴. Кількість людей, задіяних на локальних примусових роботах, за оцінками Кристіана Герлаха, була майже втричі більша⁶⁵.

Примусова праця білоруського населення в роки Другої світової війни прямо або опосередковано позначилася на долях людей. Цей досвід білоруси розділили з іншими жителями Радянського Союзу. Після звільнення багато хто з них був звинувачений у зраді батьківщини або в колаборації. Більшість пройшла так звані табори фільтрації, частина була покликана на службу в армію, частина депортована в радянські трудові табори, де вкотре була притягнута до примусових робіт. Люди, що пережили примусову працю на потреби Третього Райху, приховували це майже все життя через страх переслідування з боку своєї батьківщини. Трагізм долі примусового робітника в післявоєнний час може проілюструвати історія життя Катерини Миколаївни Коробцової (див. список інформантів). Після її повернення на батьківщину з Бранденбурга, де вона була змушена працювати на сталеливарному заводі, Катерина Миколаївна не могла більше працювати, як у довоєнний час, учителькою в школі. Її донька, Алла Олександрівна Пісецька (див. список інформантів), розповідала:

«Так на ней отразилось, она работать не могла, <...> поехала по всем профессорам в Минске, и сказали: «Если вы хотите видеть хоть немножко, то вам нельзя работать, нельзя напрягаться ни умственно, ни физически». <...> Отец мой партийный, конечно, его вызвали в райком партии, сказали: «Твоя жена шпионка немецкая, выбирай или ее, или партбилет». И он, конечно, выбрал партбилет, он нас оставил».

І після розвалу Радянського Союзу, здобуття незалежності Республікою Білорусь долі примусових робітників і ставлення до них після 1945 р. в Радянському Союзі не знайшли місця в офіційній історіографії. Про визнання їх жертвами тривалий час не йшлося зовсім. Тільки з початком виплат компенсацій німецьким фондом «Пам'ять. Відповідальність. Майбутнє» вони були визнані жертвами війни і зрівняні в правах з ветеранами. Так, багато членів сім'ї і колеги по роботі майже через 50 років уперше дізналися про жахи примусових робіт, що їх пережили їхні родичі і друзі під час Другої світової війни.

Список інформантів:

1. Ворганова Людмила Василівна: нар. 1926 р. у с. Ошитково Смоленської обл.; освіта — вища; вдова; дата запису — 31.03.2006, тривалість — 3 год. 5 хв.
2. Гордон Михаїл Гершеневич: нар. 1929 р. у м. Мядель; освіта — вища; одружений; дата запису — 12.09.2005; тривалість — 3 год. 20 хв.
3. Коробцова Катерина Миколаївна: нар. 1915 р. в с. Карбачівка Логойського району; освіта — незавершена вища; розлучена; дата запису — 17.08.2005; тривалість — 3 год. 35 хв.

4. Кошевенко Матрьона Кирилівна: нар. у 1933 р. в с. Кошевичі Гомельської обл.; освіта — вища; заміжня; дата запису — 6.07.2005; тривалість — 3 год. 25 хв.
5. Пісецька Алла Олександрівна: нар. 1937 р. в с. Карбачівка Логойського р-ну; освіта — вища; сімейний стан — удова; дата запису — 17.08.2005; тривалість — 3 год. 35 хв.
6. Пранота Леонід Юхимович: нар. 1937 р. в с. Воевичі Кричевського району; освіта — 5 класів, школа механізаторів; одружений; дата запису — 16.09.2005; тривалість — 2 год.
7. Свердлов Володимир Семенович: нар. 1930 р. у Мінську; освіта — 4 класи вечірньої школи; одружений; дата запису інтерв'ю — 15.09.2005, тривалість — 3 год. 26 хв.
8. Турів Микола Адамович: нар. 1927 р. в с. Залужжя Стародорозького району; освіта — 6 класів; одружений; дата запису — 13.08.2005; тривалість — 3 год.
9. Турчинська Софія Броніславівна: нар. 1927 р. в с. Катмінівка Городищенського р-ну; освіта — 6 класів; розлучена; дата запису — 30.08.2005; тривалість — 3 год. 16 хв.
10. Шакутін Володимир Порфирійович: нар. 1927 р. в с. Велике Бабіно Оршанського р-ну; освіта — вища; одружений; дата запису — 23.03.2006, тривалість — 4 год. 15 хв.

¹ Gerlach Ch. Kalkulierte Morde. — Hamburg, 1999. — S. 13.

² За допомогою у проведенні проекту щиро дякую проф. Паулю Томесу й д-ру Кристофу Расу, а також факультету економічної та соціальної історії Райн-Вестфальського університету (Німеччина).

³ Для написання цієї роботи автором було використано 35 із 40 інтерв'ю, записаних під час проекту. Власне автором, який представляв у проекті факультет економічної та соціальної історії Райн-Вестфальського університету, було проведено 15 інтерв'ю. 20 інтерв'ю було проведено Імке Хансен, яка представляла мінський Міжнародний просвітницький центр, та Оленою Хлопцевою — представницею Центру гендерних досліджень Міжнародного гуманітарного фонду, м. Мінськ.

⁴ *Белорусские оstarбайтеры: историко-аналитическое исследование.* — Минск, 2001.

⁵ *Weißbecker M.* «So einen Arbeitseinsatz wie in Deutschland gibt es nicht noch einmal auf der Welt!» Fritz Sauckel — Generalbevollmächtigter für den Arbeitseinsatz, in: *Stiften gehen. NS-Zwangsarbeit und Entschädigungsdebatte/Winkler, Ulrike (Hg.).* — Köln, 2000 — S. 41–66.

⁶ *Herbert U.* Fremdarbeiter. Politik und Praxis des «Ausländer-Einsatzes» in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches. — Bonn, 1999.

⁷ *Chiari B.* Alltag hinter der Front. Besatzung, Kollaboration und Widerstand in Weißrussland 1941–1944. — Düsseldorf, 1998.

⁸ Gerlach Ch. Kalkulierte Morde. — Hamburg, 1999.

⁹ *Rass C.* «Menschenmaterial»: Deutsche Soldaten an der Ostfront. Innenansichten einer Infanteriedivision 1939–1945. — Paderborn, 2003.

¹⁰ Йдеться про найвідоміше російськомовне дослідження з проблеми примусової праці: *Полян П. М.* Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на родине. — 2-е изд., перераб. и доп. — М., 2002. (Прим. ред.)

¹¹ Jelínek T. Zwangsarbeit im Nationalsozialismus, in: «Kommt die Arbeit nicht zu Dir...» Verschiedene Formen der Zwangsarbeit in Studien und Dokumenten. — Prag, 2003. — S. 143.

¹² Національний архів Республіки Беларусь (далі — НАРБ). — Ф. 370. — Оп. 1. — Д. 460. — Л. 9–11, в: «Ostarbeiter» — «Остарбайтеры». Принудительный труд белорусского населения в Австрии. — Т. 2. — Грац; Минск, 2003. — С. 75.

¹³ Полян П. Жертвы двух диктатур. — М., 2002. — С. 100.

¹⁴ Див., напр.: Herbert U. Geschichte der Ausländerpolitik in Deutschland: Saisonarbeiter, Zwangsarbeiter, Gastarbeiter, Flüchtlinge. — München, 2001; *Белорусские остарбайтеры: историко-аналитическое исследование.* — Минск, 2001; Spoerer M. Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Häftlinge im Deutschen Reich und im besetzten Europa 1939–1945. — Stuttgart; München, 2001.

¹⁵ НАРБ. — Ф. 393. — Оп. 1. — Д. 1. — Л. 70.

¹⁶ Gerlach Ch. Kalkulierte Morde. — S. 135–136.

¹⁷ Müller N. Die faschistische Okkupationspolitik in den zeitweilig besetzten Gebieten der Sowjetunion (1941–1944). — Berlin, 1991. — S. 621, Taf. 8.

¹⁸ Gerlach Ch. Kalkulierte Morde. — S. 134, 450.

¹⁹ НАРБ. — Ф. 1363. — Оп. 1. — Д. 1279. — Л. 2–9.

²⁰ Müller R.-D. Das Scheitern der wirtschaftlichen «Blitzkriegsstrategie», in: *Das deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg.* — B. 4: Der Angriff auf die Sowjetunion. — Stuttgart, 1983. — S. 989–996.

²¹ Усі цитовані у тексті інтерв'ю зберігаються в архіві Інституту історії та біографії Хагенського заочного університету, Німеччина.

²² Müller R.-D. Das Scheitern der wirtschaftlichen «Blitzkriegsstrategie», in: *Das deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg.* — B. 4: Der Angriff auf die Sowjetunion. — Stuttgart, 1983. — S. 1015–1022.

²³ Rass C. «Menschenmaterial»: Deutsche Soldaten an der Ostfront. Innenansichten einer Infanteriedivision 1939–1945. — S. 360–378.

²⁴ Gerlach Ch. Kalkulierte Morde. — S. 485.

²⁵ Там само. — S. 456.

²⁶ *Белорусские остарбайтеры: историко-аналитическое исследование.* — С. 36–39.

²⁷ Gerlach Ch. Kalkulierte Morde. — S. 496.

²⁸ Табір знищення цивільного населення у с. Орехи (1943) Оршанського р-ну. У таборі утримувалося 3000 чол. НАРБ. — Ф. 4. — Оп. 29. — Д. 111–114.

²⁹ Стационарний табір для військовополонених та цивільного населення. НАРБ. — Ф. 861. — Оп. 1. — Д. 5. — Л. 12–14, 32, 35, 38, 49–50; Ф. 845. — Оп. 1. — Д. 7. — Л. 69–86; ГАРФ. — Ф. 7021. — Оп. 84. — Д. 3. — Л. 17–18.

³⁰ НАРБ. — Ф. 1363. — Оп. 1. — Д. 1279. — Л. 11–12.

³¹ Gerlach Ch. Kalkulierte Morde. — S. 497.

³² Jelínek T. Zwangsarbeit im Nationalsozialismus, in: «Kommt die Arbeit nicht zu Dir...» Verschiedene Formen der Zwangsarbeit in Studien und Dokumenten. — S. 144.

³³ Saathoff G. Die politischen Auseinandersetzungen über die Entschädigung von NS-Zwangsarbeit im Deutschen Bundestag — politische und rechtliche Aspekte, in: *Entschädigung für NS-Zwangsarbeit. Rechtliche, historische und politische Aspekte.* — Baden-Baden, 1998. — S. 49–64.

- ³⁴ Gerlach Ch. Kalkulierte Morde. — S. 463.
- ³⁵ *Белорусские оstarбайтеры: историко-аналитическое исследование.* — С. 108.
- ³⁶ Gerlach Ch. Kalkulierte Morde. — S. 459.
- ³⁷ Див.: Кнатько Г. Угон населения Беларуси на принудительные работы (январь 1942 — июнь 1944), в: «*Ostarbeiter*» — «Остарбайтеры». Принудительный труд белорусского населения в Австрии. — Том 2. — С. 9.
- ³⁸ НАРБ. — Ф. 1363. — Оп. 1. — Д. 1279. — Л. 11.
- ³⁹ Gerlach Ch. Kalkulierte Morde. — S. 474–475.
- ⁴⁰ НАРБ. — Ф. 4. — Оп. 33а. — Д. 444. — Л. 60–62; Ф. 3500, Оп. 2, Д. 38, Л. 335, 336, також в: «*Ostarbeiter*» — «Остарбайтеры». Принудительный труд белорусского населения в Австрии. — Т. 2. — С. 159.
- ⁴¹ Rass C. Ozaritschi 1944 Entscheidungs- und Handlungsebenen eines Kriegsverbrechens, in: *Krieg und Verbrechen/Richter*, Timm C. (Hg.) — München 2006. — S. 197.
- ⁴² Müller R.-D. Es begann am Kuban. Flucht und Deportationsbewegungen in Osteuropa während des Rückzuges der Deutschen Wehrmacht 1943/44, in: *Flucht und Vertreibung. Zwischen Aufrechnungen und Verdrängungen/Robert Streibel* (Hrsg.). — Wien, 1994. — S. 42–76.
- ⁴³ Gerlach Ch. Kalkulierte Morde. — S. 474.
- ⁴⁴ Chiari B. Alltag hinter der Front. Besatzung, Kollaboration und Widerstand in Weißrussland 1941–1944. — S. 51.
- ⁴⁵ Gerlach Ch. Kalkulierte Morde. — S. 157–162.
- ⁴⁶ Там само. — S. 452.
- ⁴⁷ НАРБ. — Ф. 845. — Оп. 1. — Д. 62. — Л. 49–50; Д. 11. — Л. 34–35; ГАРФ. — Ф. 7021. — Оп. 87. — Д. 123. — Ч. 2.
- ⁴⁸ Gerlach Ch. Kalkulierte Morde. — S. 449–450.
- ⁴⁹ НАРБ. — Ф. 861. — Оп. 1. — Д. 1. — Л. 2–4, 9; Ф. 845. — Оп. 1. — Д. 6. — Л. 19, 22, 23, 25, 31; Зональный ГА в г. Барановичи, Ф. 616. — Оп. 1. — Д. 70. — Л. 73; ГАРФ. — Ф. 7021. — Оп. 1. — Д. 102. — Л. 3, 4, 27.
- ⁵⁰ Chiari B. Alltag hinter der Front. Besatzung, Kollaboration und Widerstand in Weißrussland 1941–1944. — S. 160–194.
- ⁵¹ Gerlach Ch. Kalkulierte Morde. — S. 450–451.
- ⁵² Див. попередню класифікацію.
- ⁵³ Chiari B. Alltag hinter der Front. Besatzung, Kollaboration und Widerstand in Weißrussland 1941–1944. — S. 114–123.
- ⁵⁴ Див.: Кнатько Г. Угон населения Беларуси на принудительные работы (январь 1942 — июнь 1944), в: «*Ostarbeiter*» — «Остарбайтеры». Принудительный труд белорусского населения в Австрии. — Т. 2. — С. 11–13.
- ⁵⁵ НАРБ. — Ф. 384. — Оп. 2. — Д. 4. — Л. 60–61.
- ⁵⁶ *Белорусские оstarбайтеры: историко-аналитическое исследование.* — С. 69.
- ⁵⁷ Hornung E., Langthaler E., Schweizer S. Zwangsarbeit in der Landwirtschaft, in: *Das deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg.* — B. 9: Der deutsche Kriegsgesellschaft 1939 bis 1945. — Stuttgart, 2005. — S. 577–666.
- ⁵⁸ Rathkolb O. Zwangsarbeit in der Industrie, in: *Das deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg.* — B. 9: Die deutsche Kriegsgesellschaft 1939 bis 1945. — S. 667–727.

⁵⁹ *Einsatz im «Reichskommissariat Ostland». Dokumente zum Völkermord im Baltikum und in Weißrussland 1941–1945/Benz, Wolfgang, Kwiet, Konrad, Matthäus, Jürgen (Hrsg.). — S. 236–250.*

⁶⁰ НАРБ. — Ф. 397. — Оп. 1. — Д. 1. — Л. 1.

⁶¹ НАРБ, *Микрофильм.* — Арх. № 241. — К. 000144. — 000145, в: «*Ostarbeiter*» — «Остарбайтеры». Принудительный труд белорусского населения в Австрии. — Т. 2. — С. 207.

⁶² *Jelinek T. Zwangsarbeit im Nationalsozialismus, in: «Kommt die Arbeit nicht zu Dir...» Verschiedene Formen der Zwangsarbeit in Studien und Dokumenten.* — S. 143.

⁶³ Дані про кількість вивезеного населення з оперативної зони групи армій «Центр» за лютий 1942 — серпень 1943 рр. стосуються також окупованої нею територію Білорусі й Росії, тому що лінія фронту наприкінці лютого 1942 р. проходила в районі Великих Лук, Ржева, Орла. У вересні 1943 р. почалося визволення Білорусі. Наприкінці 1943 р. лінія фронту проходила в районі Вітебська, Орші, Могильова, Мозиря.

⁶⁴ *Gerlach Ch. Kalkulierte Morde.* — S. 460.

⁶⁵ Там само. — S. 481–482.